

Révész Sándor

Aczél György

Az „idomár”**

1966 decemberében, az MSZMP IX. Kongresszusán a KB Titkárságából kikerül Szirmai István, bekerül Pullai Árpád, 1967 áprilisában (a reformer Fock-kormány megalakulásával egy időben) kikerül Cseterki Lajos és bekerül Aczél György. Ez a páros helycsere valójában kicsit bonyolultabb volt, mint amilyennek látszik, mert Aczél nemcsak Cseterki Lajos felügyeleti területét kapta meg, hanem Szirmai területének egy részét is, pontosan azt a részét, amelyhez addigi tevékenysége is kötődött.

1963 végéig a pártközpont két osztályát, az APO-t (az agitációs és propaganda osztályt), amely többek között a sajtót, a Rádiót és a Televíziót is irányította és a TKO-t (a tudományos és kulturális osztályt), amely a tudományos és művészeti életen kívül a közoktatást és közművelődést is átfogta, egy KB-titkár felügyelte. Először Kállai Gyula, azután Szirmai István. 1963 decemberében a TKO-t kettéosztották, a kulturális osztály (Köpeczi Béla vezetésével) Szirmai felügyelete alatt maradt (természetesen az APO-val együtt), a (Gosztonyi János által vezetett) tudományos és közoktatási osztályt pedig külön KB-titkár, Cseterki Lajos felügyelte. (Aczél miniszterhelyettesi területe tehát továbbra is Szirmaihoz tartozott.) 1966 végén az 1963-ban kettévágott osztályt tudományos, közoktatási és kulturális osztály (TKKO) néven (Óvári Miklós vezetése alatt) újraegyesítik, és az egyesített

osztályt felügyelő KB-titkár lesz Aczél György. Pullainak marad az APO. Tudunk arról, hogy volt olyan elképzelés is, miszerint mindkét osztályt ismét egy KB-titkár felügyelte volna, miként 1963-ig, mégpedig Pullai Árpád. Cseterki csak a hozzá tartozó osztály megszüntetése és a IX. Kongresszus után négy hónappal távozik a posztjáról. Ez a tény arra utal, hogy egy ideig függőben maradt az az Aczél és a magyar szellemi élet jövőjének alakulását nagymértékben befolyásoló kérdés, hogy Pullai vegye-e át a TKKO felügyeletét is, vagy egy külön kulturális titkár: folytatódjon vagy visszaforduljon az a folyamat, amelyben a szellemi életnek azok a területei, amelyek nem tartoznak közvetlenül a politika alrendszeréhez, kikerülnek az ideológiai titkár hatóköréből. Rögtön szögezzük le: Aczél sokak tudomásával szemben sohasem volt ideológiai titkár, és – ahogy azt majd később kifejtjük – soha nem volt ideológus, s kiváltképp nem volt a Kádár-korszak főideológusa.

Aczél a hetvenes évek elejére hatalmas csúcsára ér. Titkárrá választása után két évvel az Agitációs és Propaganda Bizottság elnöke lesz (ami igen fontos pozíció), rá egy évre, a X. Kongresszuson bekerül a Politikai Bizottságba (ezzel egyidejűleg az Aczállal meglehetősen fagyos viszonyban lévő Pullai Árpád helyett Aczél embere, addigi osztályvezetője, Óvári Miklós lesz az ideológiai titkár), 1971-ben pedig Pécs képviselőjeként az Országgyűlésben is helyet kap. Bár az ilyen megállapítások mindig kétesek, de azért különösebb kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy 1970 táján aligha van az országban három-öt embernél több, aki

* Fejezet a készülő monográfiából; előkészületben a Sik Kiadónál.

Aczélénál nagyobb vagy vele egyenlő hatalommal rendelkezik (Kádár János, Biszku Béla, Komócsin Zoltán, esetleg Fock Jenő és Nyers Rezső).

Az ideológiai titkár az uralmon lévő kommunista pártok gyakorlata szerint erősebb a kulturális titkárnál. Magyarországon Pullai távozása után más a helyzet. Óvárinál Aczél sokkal erősebb pozícióban volt formálisan is (hiszen Óvári nem PB-tag), informálisan pedig még inkább.

A magyar kultúrpolitika egyik fontos útelágazásánál tétovázott a pártvezetés 1967 elején. Nem kétséges, hogy ha ekkor nem az „Aczél-utat”, hanem a „Pullai-utat” választják, akkor a Kádár-korszak második és harmadik évtizede másképp alakul, ha egyáltalán Kádár korszaka alakul másképp. Ennek az útválasztásnak a háttéréről nagyon keveset tudunk mondani. Agárdi Péter példák sorával alátámasztott megállapítása szerint „a művelődéspolitikai és az általános politika között... olykor egyenesen feltűnő az aszinkron”,¹ a kultúra többször „válík a politikai visszarendeződés szépségtapasztává”.² Időközönként pedig (például 1965–1966-ban) éppen ellenkezőleg, a kulturális élet ideológiai megszorításának fedezékében készítik elő a gazdasági, szerkezeti reformokat.

Az új gazdasági reform bevezetéséről született 1966. májusi döntés és e döntést megerősítő pártkongresszus után nagyon is plauzibilis lehetőség volt, hogy a kulturális életet a reform ellensúlyaként egy olyan „betonfejű”, merev pártbürokratával terhelik meg, amilyen Pullai Árpád volt. Ne felejtjük el, hogy 1966 elejére a szovjet kultúrpolitikában már átvették a hatalmat Breznyev támogatásával a re-

sztaulinizáció hívei. Ennek demonstratív megnyilvánulása volt a Szinyavszkij és Danyiel elleni rágalalmazási per a hozzá tartozó kampánnyal együtt.³ Nem volt tehát természetes, hogy 1967 tavaszán a reformpolitikához illeszkedő döntést hoznak a kultúrpolitika vezetőjének személyéről. Szűk időkeretben adta meg a történelem ennek a döntésnek a lehetőségét. 1966 előtt és 1968 augusztusa után már nem lett volna elképzelhető egy ilyen döntés.

1967-re már mindenki számára ki kellett derülnie, hogy Aczél politikusi habitusának, módszertanának melyek a sajátosságai, egyedi vonásai és milyen a hatóerejük. Akik ekkor a korábbiaknál sokkal nagyobb és a hetvenes évek elejéig egyre nagyobb hatalmat adtak a kezébe, azoknak (mindenekelőtt, ha nem egyedül: Kádárnak) tudniuk kellett, hogy ezzel a személyközpontú, a személyre szervezett, a hatékony kommunikációra és az offenzív kegygazdálkodásra épülő politizálásnak adnak teret a szervezetközpontú, bürokratikus és a közvetlen (!) erőszakra épülő politizálás helyett.

Jellemző a személyesség és a személytelenség paradox párhuzamosságára a Kádár-korszakban, hogy miközben hatalmas teret kapott Aczél György – Kulin Ferenc szavával – „személyiség-produkciója”,⁴ meg lehetett írni Kádárról egy könyvet – életében az egyetlen könyvet – úgy, hogy abban elő sem fordul Aczél, a hozzá alighanem legközelebb álló vezető politikus neve. És ezt a könyvet Aczél őszinte és hűséges híveinek egyike írta, mégpedig vélhetően inkább Aczél, mint Kádár iránti hűségből.⁵ Erre a hiányra csak kívülről lehet rácsodálkozni. A rendszer logikájában ez a hiány természetes. Az első emberen kívül nincs másnak explicit módon

¹ Agárdi Péter: Közéltések a Kádár-korszak művelődéspolitikájának történetéhez. Eszmélet, 1994. június, 146. o.

² Uo., 145. o.

³ L. Tovább..., tovább..., tovább! Szerk.: Szilágyi Ákos, Szabad Tér, 1988, 103–126. o.

⁴ És mégis mozog... Interjú Kulin Ferencsel, készítette: Györfly Miklós. 168 Óra, 1989. október 10.

⁵ Gyurkó László: Arcképvázlat történelmi háttérrel. Magvető, 1982.

elismert sajátos személyisége, akkor sem, ha ez a személyiség olyan markáns és olyan széles körben ismert, mint Aczél. A rendszer személytelensége nyilvános, a személyessége nem. Ezért jellemezheti Aczél „személyiség-produkcióját” Kéri László azzal az állítással, hogy „az informális oly hihetetlen erejének egyik utólérhetetlen művésze volt Aczél György”.⁶

Mielőtt továbbmennék, kicsit hosszabban kell foglalkoznunk az aczéli személyesség rejtelmével, hiszen enélkül az egész életmű értelmezhetetlen.

Aczél a következőket mondja: „az a vád, amit ellenem máig fölhoznak, hogy fehér asztal mellett [intéztem az ügyeket], ez egy borzasztó egyszerű dologból született... én úgy éreztem, hogy a hatalom rekvizitumai nem teszik lehetővé egy tisztességes vitának... a kialakulását köztém és mások közt, és kerestem a lehetőséget ezen kívül találkozni.”⁷ A hatalom rekvizitumai természetesen akkor is jelen vannak, ha nincsenek, bár – ugyancsak természetesen – másképp vannak jelen, mintha ténylegesen jelen vannak. A hatalmi viszony feloldása és érvényesítése egyszerre történik meg az informálisban.

Aczél igen sok fehér asztal mellé úgy került, hogy meghívatta magát. Magánbeszélgetésekből, de könyvekből és interjúkból is tudjuk, hogy Aczél nagyon sok helyen volt vacsoravendég.⁸ A meghívást – Aczél sokszoros célozgatása után – még olyanok is „informális kényszernek” tekintették, mint például Ottlik Géza, aki éppen-séggel nem taktikus, hatalomfélő magatartásáról és simulékonyságáról volt ismert, aki alkalmasint Aczállal is ordította, és még a negyvenes évek elejéről ismerte Aczélt.⁹ Ez persze egyáltalán nem azt jelenti, hogy min-

den meghívásnak kényszer jellege volt, hogy Aczélnek nem voltak barátai és társasága saját jogon, saját személyisége jogán, hogy ne lett volna kellemes és népszerű társasági ember. De akinek egyáltalán nem esett nehezére Aczélt meghívni, annak a tudatában is megbújt valahol az a tény, hogy ha nehezére esnék, akkor sem térhetne ki ez elől. És akinek nehezére esett, többnyire az sem tudta, alkalmasint nem is akarta kivonni magát Aczél személyiségének vonzásából.

Aczélnál is sokan vacsoráztak, de Aczél számára sajátos és fontos előnye volt annak, ha ő volt a vendég. Akkor állt fel, amikor akart, és ezáltal könnyebben ki is térhetett az elől, ami elől akart.

A legdurvább hamisítás lenne azt állítani, hogy a legnagyobbak, Illyés, Németh, Déry stb. és családjaik Aczállal alkotott étkezési közösségét a kényszer tartotta össze, és Aczélnek ebben a társaságban ne lett volna saját jogon reputációja. Viszont az is kétségtelen, hogy eme étkezési közösség sorsának, az ott történeteknek és elhangzottaknak Aczélon keresztül voltak hatalomtól függő következményei, és ezzel a tudattal viszonyult Aczélhoz és bánt Aczállal az is, aki a legőszintebben viselkedett vele.

Aczél egy félkészben közreadott, posztumusz interjújában azt mondja, hogy „a legrosszabb személyhez kapcsolódó döntés is jobb, mint az, hogy »az elvtársak úgy gondolják.«” „Jobb, ha az Aczélt szidják”,¹⁰ mint ha az egész rendszert szidják. Márpedig az egész rendszert szidják, ha nincs konkrét szidható személy a döntések mögött. Aczél a maga személyességre épülő gyakorlatát a Révai-féle „kafkai kultúrpolitikával állította szembe”.

⁶ Aczél György vacsoravendégei. Interjú Kéri Lászlóval, készítette: Szénási Sándor. 168 Óra, 1991. december 17.

⁷ Interjú Aczél Györggyel, 56-os Intézet, OHA, 282. o.

⁸ L. pl. Amit itt lát, az mind a múlt. Interjú Juhász Ferencsel, készítette: Varga Lajos Márton. Népszabad-

ság, 1996. június 8.; Szántó Pirokska: Akt. Európa, 1994, 267. o.

⁹ Szántó Pirokska i. m., 268–280. o.

¹⁰ Ki volt Aczél György? Interjú Aczél Györggyel, készítette: Hegyi Imre. 168 Óra, 1991. december 24.

Ez a törekvés félsikerrel járt, és az adott rendszerben csak félsikerrel járhatott. Mert Aczél ugyan arcot adhatott döntéseknek, de ettől még nem lehetett igazán tudni, hogy a saját döntéséhez adja a saját arcát vagy sem. Természetesen azokat a hatalmi és egyben személyes érdekeket sem adhatta föl, amelyek arra készítették, hogy olykor a föntiek ellenkezőjét tegye, a saját döntését önmaga fölé utalja, illetve a személyesség nevében a láthatatlan, magasabb döntéshozókkal, illetve hatalmi kényszerekkel szembeni szolidaritást játssza meg. Kulin Ferenc, aki elismeri Aczél „személyiségprodukciónak”, elismeri, hogy „az Aczéllal való személyes érintkezésben az ember el tudta hinni, hogy ez az ember valamiért küzd, valamit nagyon akar”, egyszersmind azt is mondja a Mozgó Világ kapcsán, hogy „igazában máig sem tudom, hogy ennek az időszaknak [a nyolcvanas évek elejének] sajtóirányítása mennyire volt Aczél kezében és mennyire nem. Sőt még a későbbi időszak eseményei ügyében is bizonytalan vagyok annak megítélésében, hogy konkrétan mi volt Aczél szerepe... nagyon félrevezető dolog volna, ha azt mondanám: biztos vagyok abban, hogy ez vagy Aczél tudta nélkül, vagy akarata ellenére, vagy éppen az ő szándékai szerint történt.”¹¹

Ez a „kié volt a légy?” problémája. A légy metaforáját Eörsi István dolgozta bele a Kádár-korszak kultúrpolitikájának a leírásába az 1982-ből származó „Legyet fogtam a miniszternél” című karcolatával.¹² Ez az írás annak a beszélgetésnek a leírása, amelynek során a miniszter közölte az íróval, hogy Juhász Ferencet és Hermann Istvánt bíráló írásai nem jelenhetnek meg a kötetében, s egyben felajánlotta számára a kivándorló-útlevelet, miközben az író miniszteri engedéllyel legyet fogott.

Miután a karcolat megjelent a rendszerváltás időszakában (akkor, amikor Pozsgay az események főszereplőjévé lépett elő) a Tekintet című lapban, a lap főszerkesztője tudatta Eörsivel, hogy Aczél bizonyos kárörömmel tájékoztatta őt (és bizonyára nemcsak őt) arról, hogy a kínos írásban szereplő miniszter Pozsgay Imre. Eörsi erre azt válaszolja, hogy „tudasd Aczéllal, hogy az írás nem Pozsgayról, hanem az Aczél-korszak egyik miniszteréről szól”. Ezt meséli el a karcolathoz írott „Kié volt a légy?” című utóirat.¹³ Aczél azt a jelenetet használja ki későbbi ellenlábásának diffamálására, amelyben Pozsgay Aczél szóbeli utasítását teljesíti. Aczél szóbeli utasításáról természetesen csak Pozsgaytól tudunk. A körülmények, közvetett információk Pozsgay állítását valószínűsítik. A miniszter Juhász támadhatóságáról és Eörsi esetleges kivándorlásáról mindenesetre nemigen dönthetett Aczél nélkül. De ezt sem dokumentumokkal, sem a konfliktuson kívül álló személyek tanúságával nem tudjuk megerősíteni, következésképpen nem is állíthatjuk biztosan, hogy ez a szóbeli utasítás létezett, illetve minden részletében azt tartalmazta, amit Pozsgay Eörsinek továbbadott. A szóbeli utasítás éppen azért szóbeli, hogy mindezt ne tudjuk, s az utasítónak lehetősége legyen a fent leírtak szerint diffamálnia az utasítása végrehajtóját. Csak hogy a szóbeliség ennek a fordítottját is lehetővé teszi: nemcsak a hierarchiában följebb álló határolhatja el magát a saját utasításától, hanem a lejjebb álló is elhatárolhatja magát a saját döntéseitől nem létező szóbeli utasításokra hivatkozva. Mi több, még a szóbeliségre sem kell hivatkozni feltétlenül, hiszen a dokumentumok sem nyilvánosak. Miután a hierarchia csúcsa Moszkvában van, Kádárig bezárólag,

¹¹ És mégis mozog... i. m.

¹² In: Eörsi István: Bedobom a törülközőt. Budapest 1989, 15–18. o.

¹³ Uo., 18–20. o.

mindenkire mutogathat felfelé is, lefelé is. Aczél művelője is, áldozata is volt ennek a játéknak, alárendeltként is, fölrendeltként is. Ez általánosságban nyilvánvaló, de hogy mikor melyik, az in concreto egyáltalán nem nyilvánvaló.

A Révai-féle „kafkai kultúrpolitikából” félkafkai kultúrpolitika lett. Révaival szemben, aki valóban kevés embert engedett magához három lépésnél közelebb, Aczélhoz közel lehetett lépni, és érzékelní lehetett a személyes érintettségét. De a döntésekben való személyes szerepe, maga a döntéshozás továbbra is láthatatlan maradt, és nagyon sok a bizonytalanság és a tévképzet abban a tekintetben, hogy mely döntés mennyire tulajdonítható vagy nem tulajdonítható Aczélnek. Van tehát igazság abban, amit Kolozsvári Grandpierre Emil mond, hogy tudniillik Révai szűk, fantáziátlan kultúrpolitikájától fényévek választják el Aczél Györgyét, aki „emberközbe hozta a kultúrpolitikát, közvetlen kapcsolatot tartott egész sereg íróval”.¹⁴ Ez azonban csak féligazság.

Aczél emberközbe hozta azt, ami nem volt emberközeli.

Hogy mit jelent az Aczél teremtette személyesség, azt szépen példázza Kovács Andrásnak a Nehéz emberek című – a maga korában igen fontos – filmjével kapcsolatos története. A rendező szerint ha a filmje elindul az engedélyezett szabályos szolgálati útján, akkor soha nem érkezik meg a moziba. Aczél – természetesen „magánemberként” – azt javasolja a rendezőnek, hogy írjon egy személyes hangú levelet Kádárnak azzal, hogy nézze meg a filmet, mert érdekelné az ő személyes véleménye. Kádár megnézte a filmet, és az a tény, hogy az első titkár látta a filmet és nem tiltakozott ellene, elég volt ahhoz, hogy bemutathassák.¹⁵

Aczél nemcsak közel lépett sok emberhez, hanem közel is léptetett sok embert a hatalomhoz. Mégpedig egy diktatórikus hatalomhoz. Ez az aczéli személyesség etikai teherterele.

Aczél a következőket mondta a kézi vezérlés vádjával kapcsolatban: „mindig is tudtam, hogy a kézi vezérlés egy rossz szisztéma”, de „a párt vezető szerepe arra való, hogy azokat a jogi szörnyűségeket... kiigazítsa, amik megszülettek ebben a túlszabályozott, túlcenzurált világban.”¹⁶ Továbbá: „Szeretnék a kézi vezérlésre felelni, de egyszer és mindenkorra. Vagy tökéletes volt a rendszer, akkor minden kézi vezérlés bűn volt. Vagy nem volt tökéletes, akkor szükséges volt. Azt kell megnézni, hogy milyen irányba mentek ezek.”¹⁷ Különböző irányokba mentek, de itt most nem ez az érdekes, hanem a hatás megítélésének a szintjei. Nyilván nem lehet érvényes ítéletet kialakítani sem az egyes döntések megítélésének összegzésével, sem a gyakorlat általános minősítésével. A kialakult döntési gyakorlat több a benne születő döntések összességénél, de nem független ezeknek a döntéseknek a tendenciájától. Aczél megítélési javaslatát az egyik véglet. A másik végletre sokaktól vehetnénk idézetet. Válasszuk, mondjuk, Molnár Gál Péter objektivitással nehezen vádolható nekrológját: „... 1956 után ő az »ahhoz képest szabadság« megteremtőjének hitte magát, realpolitikusként, aki egyensúlyozó tiltás és megengedés között, és a keskeny lehetőségek kitágításával próbálkozott. Viszonylagos szabadságot kínált a tehetségeknek, de a szabadság sosem lehet relatív. És bár személyes mecénatúrája maradandó értékeket is támogatott, annak érdekében, hogy fénnel vonja be a párt hatalmát, művelődési protektorátusának legveszedelmesebb vonása az lett, hogy jó

¹⁴ Kolozsvári Grandpierre Emil: A beton virágai. Magvető, 1988, 20. o.

¹⁵ Interjú Kovács Andrásal, készítette: Lugossy István. 56-os Intézet, OHA, 260-262. o.

¹⁶ Interjú Aczél Györggyel. 56-os Intézet, OHA, 56. o.

¹⁷ Uo. 79. o.

néhány alkotóval elhitette a megalkuvások folytonos szükségességét.¹⁸ Az objektivitással szintén nem vádolható Kolozsvári Grandpierre a már idézett esszéjében azt írja, hogy mindannyian (tudniillik az ő egész papírpusztító nemzedéke) „Aczél György kultúrpolitikájának adószai vagyunk... Én személy szerint pontosan tudom, hogy az ő liberális szemlélete nélkül nem írhattam volna meg jóformán semmit abból, amit a hatvanas évektől máig publikáltam.”¹⁹ Szále László Aczél temetése után a következőket válaszolta M.G.P.-nek a konkurens napilapban: „Aczél György az ostor és mézesmadzag használatának nagymestere volt, s nagyon kevesen tudtak ellenállni neki. Az ostornak senki – mert hiszen diktatúra volt –, a mézesmadzagnak se sokan, mert látni rajta, hogy nem ostor. Így hihetővé válik, hogy elmúlik a diktatúra, van választás, lesz szabadság. Történelmietlen hát, aki azt mondja, hogy az egész aczéli nyitás szemfényvesztés volt, »ahhoz képest szabadság«, ilyen pedig nincsen. Már hogyne volna! Van ahhoz képest szabadság. Szinte csak az van.”²⁰

Megrendítő az író laudációja egy olyan rendszer képviselőjéhez, amelyben a hatalom szerencsés megszemélyesülése szükséges még egy politikailag oly kevésbé potens életmű megszületéséhez is, mint az övé. Megrendítő a kritikus érdektelensége is az értékek ama halmaza iránt, amely Aczél nélkül nem jött volna létre vagy nem jutott volna nyilvánosságához.

A szabadság relativizálásának és abszolutizálásának doktrínája csap itt össze. Egy illúzió és egy ellenillúzió. Az illúzió az, hogy az „elviselhetetlen” rendszert nem erősítik azok a szuplementer mechanizmusok, amelyek elviselhetővé teszik, s hogy ezek nem részei a rendszernek; az ellenillúzió az,

hogy az „elviselhetetlen” rendszert nem gyöngítik azok a mechanizmusok, amelyek elviselhetővé teszik, s hogy a rendszer minden részére érvényes a rendszer általános minősítése. Nem igaz sem ez, sem az. Az aczéli „kézi vezérlés” gyengítette is, erősítette is a rendszert. Valóban az volt „a legveszedelmesebb vonása”, „hogy jó néhány alkotóval elhitette a megalkuvások folytonos szükségességét”, de emellett volt egy másik vonása is, hogy tudniillik a hatalommal is elhitette a megalkuvások folyamatos szükségességét.

Ebben a kettősségben egy alapvetően rossz rendszerhez való viszonyulás legnehezebb és legbonyolultabb etikai dilemmája rejlik, amely az elmúlt fél évszázad szinte minden jelentős magyar alkotójának és gondolkodójának az életébe beépült. Erre a dilemmára nincs általános válasz. Csak az egyszerű, egyoldalú és doktriner válaszokról tudjuk biztosan, hogy rosszak.

Aczél önvédő válasza sem különösebben meggyőző. Egyrészt nem tehetünk úgy, mintha maga „az elviselhetetlen rendszer” független lett volna Aczél kommunista meggyőződésétől. Nem tehetünk úgy, mintha létezett volna ennek az „elviselhetetlen rendszernek” olyan alternatívája, amellyel Aczél meggyőződése alapján ne állt volna szembe. Nem tehetünk úgy, mintha Aczél keze mindig mindent az elviselhetőbbség irányába vezérelt volna. Ez egyáltalán nem minden esetben volt így, és számos esetben nem tudhatjuk, hogy így volt-e. Végezetül nem tehetünk úgy, mintha Aczél ezt a kézi vezérlést kényszerként művelte, fogta volna föl, és nem éppen ebben élte volna ki és valószínűleg megmagát. Minden jel arra utal, hogy Aczél meglehetősen élvezettel kézivezérelte a magyar szellemi életet. Szántó Piroska ide kapcsolódó megállapítása az olasz

¹⁸ M. G. P.: Meghalt Aczél György. Népszabadság, 1991. december 7.

¹⁹ Kolozsvári Grandpierre i. m., 20. o.

²⁰ Szále László: Ahhoz képest. Magyar Hírlap, 1991. december 20.

szólás szerint (se non è vero, è ben trovato) nem igaz, de találó. Egyoldalú és túlzó, de Aczél egyik oldalát a valóság irányába túlozza el: Aczél „nem is igazán a politikai hatalom érdekli, hanem az, hogy ennek kapcsán minden irodalmi, művészeti s üteménybe... beledughassa az ujját, s hogy csakugyan szereti az irodalmat, színházat, zenét – a képzőművészetet sajnos nem nagyon, de imád mindent tudni ezekről a »cigánylegényekről«”.²¹

Nem volt szükségszerű, hogy a kultúrpolitika csekélyebb szigora összekapcsolódjon a hatalom és a szellemi elit intimebb, személyesebb viszonyával. A hatvanas, hetvenes évek Lengyelországában nem mindent lehetett ugyan megtenni, amit Magyarországon igen, de annál több dolgot lehetett, amit Magyarországon nem. A legkevesebb, amit mondhatunk, hogy a lengyel szellemi élet nem volt sivárabb és elnyomottabb, mint a magyar, de ott ennek a szabadságfoknak mások voltak a történelmi feltételei, a lengyel függetlenségi és szabadságharcos hagyományok eltérő jellege, a katolikus egyház meghatározó súlya, a formális cenzúra létezése stb. Mindenesetre Lengyelországnak, ahová irigykedve rohantak a magyar diákok avantgárd színházat nézni, kiállításokat látogatni, dzsesszt hallgatni, nem volt Aczél Györgye. A vele szerepköre alapján párba állítható Zenon Kliszko személyiségének semmilyen különösebb hatása, pláne nimbusza nem volt. És persze egyáltalán nem volt olyan akcesszibilis, mint Aczél.

Aczél elérhetősége a legmagasabb funkciót viselő pártpolitikuskok körében alighanem egyedülálló a régióban. Hatalma csúcán is benne tartotta címét és telefonszámát a telefonkönyvben. Évtizedeken keresztül mindenki tudhatta, hol lakik és milyen számon lehet telefonálni neki. Csak a nyolcvanas évek második felében került ki a

telefonkönyvből, amikor a Balzac utca 43.-ból a Szent István parkba költözött, és már nem ő irányította a magyar kultúrpolitikát.

Szentjóni Tamás, aki éppoly kevésbé kedvelte a rendszert, mint a rendszert őt, előszeretettel szidta a hatalmat aczélostul a Kárpátia étterem nyilvánossága előtt. Az egyik alkalommal valaki azt mondta neki, hívd fel az Aczél, és mondd el neki, hogy mi bajod. Szentjóni telefonált, elmondta és másnapra kapott beszélgetési időpontot.

Ez a történet jellemző az Aczél-korszakra, de az is hozzátartozik, hogy Szentjóni találkozása Aczéllal nem változtatott semmin, Szentjóni a Konrád-Szelényi-ügy folyamánaként ki-kényszerült az országból.

Ma egy vezető politikust nem lehet olyan egyszerűen elérni, mint Aczél lehetett. Más akkor sem lehetett, de Aczél igen. Aczél telefonhoz jött, nem volt szokása, hogy letagadtassa magát, általában kellemesen közeli és kellemetlenül korai időpontokat adott meg azoknak, akik beszélni akartak vele. A telefonnak egyébként is központi szerepe volt a munkájában, közeli munkatársai szerint naponta ötven-hatvan telefont is lebonyolított a titkárnőjével együttműködve, a levelekre is jobban szeretett telefonon reagálni, ha ez lehetséges volt.

Aczél nem pusztán elfogadta a kommunikációs kezdeményezéseket, de maga is intenzíven kezdeményezett. Offenzív kommunikációs politikát folytatott igen széles körben, és nemcsak azokkal, akik az előtérben álltak és jelentős személyiségeknek számítottak. Aczél úgy vélte, alighanem helyesen, hogy fontosabb az, hogy az emberek szót váltsanak vele, mint az, hogy milyen szavakat váltsanak vele.

Egy példa a sikertelen offenzívára: Mészöly Miklós. V. Bálint Éva beszélgetett az íróval hetvenedik születésnapja alkalmából: „[V. Bálint Éva:] A napokban volt alkalmam beszélgetni a magyar kultúrpolitika harminc évén át első emberével. Azt mondta, hogy

²¹ Szántó Piroska: Akt, 274. o.

talán három olyan író van, aki kitartó üldözést szenvedett el az elmúlt évtizedekben. Elsőként az ön nevét említette.²² (...) [Mészöly Miklós:] Egy ilyen hatalmi struktúra számára azok a kezelhető vagy legalábbis tolerálható személyek, akik hajlandók szóba állni a hatalmi struktúrával. (...) Ha már az említett úr szóba került, hadd mondjam el, hogy éveken keresztül kitartóan üzengetett egy neves író barátomon keresztül, s nem kívánt tőlem egyebet, csak azt, hogy üljek le vele egy fehér asztal mellett, de lehetőleg nyilvános helyen vagy egy jelentős magántársaságban. Beszélgetni. Hogy miről, azt természetesen nem tudom, s talán nem ez volt a fontos az ő számára sem, hanem csak a pusztán tény, hogy mint egy kis historikus epizód megmaradjon, hogy mi együtt voltunk. (...) ... újra és újra kitértem a kérdés elől. S megéreztem, hogy ezt nagyon nehezen lehetett megbocsátani.”²³

Egy példa a sikeres offenzívára: Varga Imre szobrász. Varga Imre a hatvanas évek közepéig különböző okokból (a repülőtishti múlttól kezdve a forradalomig) mellőzött ember. Amint az 1967-es kiállításával belép a művészeti nyilvánosságba, Aczél is belép az életébe: „... a tárlatot követően Aczél György odajött hozzám, és megkérdezte, miként segíthetne. Azt mondtam, nincs rá szükségem, de ha elfogadja azt, hogy én mindig függetlennek, gazdagnak és szabadnak érzem magam, noha tudom, hogy az ő rendszerében se független, se gazdag, se szabad nem lehetek, akkor óriási dolgot tesz. Aczél György haláláig állta az ígéretét. Baráti kapcsolat alakult ki közöttünk, amelyben nagyon sokszor megvédett a későbbi politikai és kollegiális indulatoktól.”²⁴ Varga Imre később országgyűlési képviselő és a Hazafias Nép-

front alelnöke lett, és talán valamennyi pályatársánál több jelentős és reprezentatív köztéri feladatot kapott Aczéllal való barátságának két évtizedében, tehát feltehetően valóban sikerült függetlennek, gazdagnak és szabadnak éreznie magát abban a rendszerben, amelyben nem lehetett az.

Nem kizárt, hogy az idő kicsit bártabbá formálta Varga Imre Aczélhoz intézett szavait, mint ahogy azok eredetileg elhangzottak, de ez nem biztos. Aczélnak megfelelt az, hogy valaki a rendszerrel kapcsolatos alapvető fenntartásait hangoztatva ajánlja fel az együttműködését. Ezt a fajta (és sokfajta) ellenállást Aczél jól viselte, jól kezelte és jól közömbösítette.

(Ha már Varga Imrénél tartunk, akkor meg kell emlékeznünk egy Aczéllal kapcsolatos gyakori állításról. Nevezetesen arról, hogy bizonyos művészeket úgymond „tönkreszeretett”, vagyis mellőzött jó művészből felkapott rossz művésszé támogatott. Eörsi István Hernádi Gyulával, Jancsó Miklóssal és Juhász Ferencsel kapcsolatban fogalmazza meg ezt,²⁵ Ungvári Tamás Déryvel kapcsolatban,²⁶ de Varga Imrét is a „tönkreszerettek” között szokták emlegetni. Sőt van, aki Örkény Istvánt is. A szerző nem rendelkezik az esztétikai ítékezésnek azzal a biztonságával, amely a „tönkreszeretés” vádjának minősítéséhez szükséges, de két dolgot mindenesetre leszögezhetünk. Egy: a művészi hanyatlásnak lehet egyik oka a hatalommal való etikailag, lelkiismeretileg nem tisztázott kapcsolat, a – persze relatív – túltámogatásnak lehet értéktorzító hatása, amely lefelé hajlíthatja egy művész pályáját. Kettő: nincs ilyen determináció. A fentiek nem feltétlenül és nem önmagukban hatnak negatívan, ha negatívan hatnak egy művész pályájára. Számptalan ellenpél-

²² Aczél feltehetően ugyanazt a három nevet említette, mint az életútinterjújában, Mészöly mellett Eörsiét és Konrádét.

²³ V. Bálint Éva: Rendiség a romokon. Pesti Szalon, 1994, 150., 152–153. o.

²⁴ Mindenkinek a saját útja. Interjú Varga Imrével, ké-

sztítette Marton Mária. Magyar Hírlap, 1995. október 21.

²⁵ Lenyűgöző verőlegény volt. Interjú Eörsi Istvánnal, készítette Györfly Miklós. 168 Óra, 1989. szeptember 19.

²⁶ Ungvári Tamás i. m., in: D. T. úr X-ben.

da is van. Az ellenállásban is tönkreme-
het és kétes etikájú támogatással is ki-
bontakozhat egy pálya. Aczél felelősség-
ét természetesen egyetlen pálya ala-
kulásával kapcsolatban sem lehet ta-
gadni, amelyet így vagy úgy befolyásolt,
de senki nem háríthatja át Aczélra a
művész felelősségét pályája alakulásá-
ért.)

A harmadik példa: Bánfalvi István.
Bánfalvi István az ELTE Bölcsészettu-
dományi Karának KISZ-titkáráként
vett részt a kötelező pályázati elhe-
lyezkedés elleni harcban a hetvenes
évek második felében. Ez a harc siker-
rel járt, a pályázati elhelyezkedés szá-
bályozását módosították, később az
egész pályázati rendszert eltörölték.
Ebben a folyamatban figyelt fel Aczél
az ifjú KISZ-vezetőre. Felhívta telefo-
non: szeretne vele találkozni. A talál-
kozás alkalmával Aczél megköszöni,
hogy segítettek helyrehozni azt a ba-
romságot, amit a kormány elkövetett,
illetve elkövetni készült, s megkérdez-
te Bánfalvit, hogy nincs-e kedve politi-
kai munkát végezni. Miután nincs,
Aczél kitartóan hívogatja, elküldi a
minisztériumát szervező Pozsgay Im-
réhez, míg végül a minisztérium osz-
tályvezetőjeként Bánfalvi elindul a po-
litikusi pályán, s eme pálya további
szakaszaiban hosszú időn keresztül
Aczél egyik leghűségesebb munkatár-
sa és legodaadóbb híve lesz, Aczél ha-
lála után pedig a hagyatékot gondozó
kuratórium titkára. Az a gesztus,
amellyel a politikai élet hatalmassága
kitartóan hívogat/tat egy pályakezdő
bölcsészt, az a gesztus, amellyel Aczél
(a politikailag alapjában véve termé-
szetesen megbízható) bölcsész vezetőök
ellenállását elismeri és a magasból
gyakorolt önkritikával megemeli, föl-
oldja a hatalom szolgálatával szembe-
ni gátlásokat, bőségesen megtérül
meggyőződéses hűségben és szolgálat-
ban.

Mindhárom eset azt igazolja, hogy
Aczél jól tűri az ellenvéleményt, és
azokat respektálja, akikben érzi az el-
lenállást. Pozsgay erről a saját tapaszt-

talatai alapján azt mondja, hogy „való-
színűleg imponáltam neki, mert min-
den udvariaskodás nélkül megtettem
a megjegyzéseimet. Okos, haszonelvű
politikus volt, mert jobban tisztelte
azokat, akik rámutattak a hibáira,
mint azokat, akik udvaroltak neki. A
politikában viszont nem tűrte a szu-
verén embereket.” Az utolsó mondatot
alighanem úgy kell értenünk, hogy po-
litikusnak nem tűrte a szuverén embe-
reket, ami alapvetően és az adott rend-
szerben szükségszerűen igaz, de nem
teljesen.

Aczél alighanem azt szerette, ha egy
ember feladatot, kihívást, játéklehető-
séget jelent a számára. Miután a
meggyőzés, a megnyerés, a megtartás,
a megpuhítás, az akarátvitel tétjére
menő kommunikáció volt a legkedve-
sebb munkája és passziója, sikerélmé-
nyeinek forrása, ezt a feladatot szeret-
te, és érdektelenek voltak számára
azok, akik nem jelentettek ilyen fel-
adatot.

De nemcsak erről volt szó, hanem
arról is, hogy egész munkamódszere,
amelyről majd később részletesen is
szólunk, a lényeges vélemény típusok
összegyűjtésén alapult. Aczél az ütkö-
ző, az övével és az egymással ütköző
véleményekből dolgozott, ezek szu-
verén használatával alakította ki a maga
álláspontját és ezekből építette fel írá-
sait és beszédeit. Aki ebbe a folyamat-
ba az ő véleményét kihívó érveket, il-
letve tudást tudott beletenni, az sok-
kal értékesebb volt Aczél számára,
mint aki semmi érdemlegeset nem tu-
dott beletenni. Az ellenvélemény elvi-
selésének azonban az volt a feltétele,
hogy az ellenvélemény hordozója belül
maradjon a hatalommal való kommu-
nikáción, tehát egyrészt hajlandó le-
gyen kommunikálni a hatalommal,
másrészt ne fogalmazza meg úgy a vé-
leményét és ne csináljon olyasmit, ami
a hatalom számára lehetetlenné teszi,
hogy kommunikáljon vele.

Aczél kommunikációs hatékonysá-
gának sokféle összetevője van. Először
is charmeur volt, hódító modorú, meg-

nyerő személyiség, érdeklődő, udvarias, előzékeny. Az alkalmazottak, büfésnénik és gépkocsivezetők rajongtak érte. Például azért, mert nem felejtette el, hogy milyen választ kapott, amikor legutóbb a családjukról érdeklődött. Egyébként is kivételes emlékezőtehetsége még kivételesebbnek mutatkozott azért, hogy gyakorta spontán emléksanyagként adta elő az egy-egy beszélgetésre, találkozóra való felkészülés során begyűjtött információit is. Hatalmas energiával, alapossággal (és persze apparátussal) tudott felkészülni a számára fontos emberekből a számára fontos találkozókra. A személyes tudásfölény képzetét keltette akkor is, ha az csupán a helyzeti előnyéből, hatalmi fölényéből származó alkalmi tudástöbblet volt, és akkor is, ha csupán a meglévő ismeretek fölényérzékeltető csoportosítása.

Nagyon pontosan, gondosan és igen széles körben számon tartotta, illetve az apparátusával számon tartatta a személyhez szóló figyelmességre okot adó évfordulókat, születésnapokat, családi eseményeket, a részvétnyilvánítás és a gratuláció alkalmait. A véleményformáló elitben folyamatosan táplálta azt az érzést, hogy ők személy szerint fontosak a hatalomnak és személy szerint fontosak neki.

Mindezt hitelesítette, hogy talán a legfontosabb belső erőforrás, ami mozgatta őt, a kíváncsiság volt. Akik kapcsolatba kerültek vele, sok mindenben kételkedhettek és sok mindent pusztán látszatként ismerhettek fel, de abban senki sem kételkedett, hogy a belőle sugárzó elementáris kíváncsiság hiteles és valódi. Van, aki úgy vélekedik (lásd például a Szántó Piroskától vett fenti idézetet), hogy elsősorban a kíváncsiságát szolgálta a hatalmával, és csak másodsorban a hatalmát a kíváncsiságával.

Aczélnek hatalmas társalgási panelkészlete volt idézetekből, bon motkból, poénokból, példázatokból, anekdoták-ból, kész fogalmazásban tárolt érvcsomagokból, és ezt a panelkészletet rend-

kívül hatásosan használta. Illyés naplójában a következőket olvassuk: „Vacsora után ismét Aczél (olyan jó előadó, hogy maga is élvezi), ezúttal megint Rákosiról. Kitűnő Macaulay-szerű esszét tudna írni róla.”²⁷ Aczél a szóbeliség embere volt, írásban nem tudott színvonalasan fogalmazni, nemhogy Macaulay-szerű, semmilyen esszét nem tudott írni, de jellemző, hogy még Illyésben is olyan benyomást keltett, mintha tudna.

Számos apró trükkről számolnak be azok, akik Aczél kommunikációs szokásairól tapasztalatokat szerezhettek. Például figyelni, hogy remeg-e a másik keze, amikor tüzet ad neki, vagy pedig hirtelen egy narancsot dob a beszélgetőpartnernek (nyáron, amikor a halandók számára akkoriban nincs narancs): van-e elég lélekjelenléte, hogy elkapja. Persze amikor Aczél valóban a megfigyelés céljából tesz vagy figyel meg valamit, akkor nem demonstrálja, hogy éppen ezt teszi. Ezek az apró trükkök éppen annak érzékeltetésével hatnak és annak érzékeltetésére szolgálnak, hogy vannak trükkök. Ezek szolgálhatják a partner megnyugtatóását, hogy megfelelt a tesztnek, megfelelőként tárgyalnak vele, szolgálhatják a hatalmi helyzet érzékeltetését, vagy éppen a hatalmi fölény felfüggesztését a megfélemlített szemben, vagy egyszerűen azt, hogy a partner kiessen a szerepéből, abból a stratégiából, szövegtészletről, reagálási körből, amelyre felkészült. Ilyen kibillentési manőverrel kezdődött a Charta 77-tel kapcsolatos aláírásgyűjtési akció egyik prominens résztvevőjével folytatott beszélgetése is a miniszterelnök-helyettesi hivatalban. Noha Aczél kezdeményezte a találkozót, úgy tett, mintha a másik kezdeményezte volna: „Parancsoljon!”, „Miért keresett fel?”, „Mi a mondandója?” Miután az illető nem tért el attól, hogy a miniszterelnök-helyettes akart beszélni vele, s már éppen felállt, hogy

²⁷ Illyés Gyula: Naplójegyzetek 1977–1978. Szépirodalmi, 1992. 191. o.

neki nincs mondandója, akkor Aczél visszanyomta a székbe, és megkezdte az érdemi tárgyalást azzal az obligát nyitó kérdéssel, hogy „jó szakember léte mire minek ír maga alá ilyeneket?”

Meg kell emlékeznünk Aczél lehallgatási játékaról. Szerdahelyi István írja: „Hogy miféle erőket kellett leküzdenie, abból sejtem, hogy amikor Balogh Edgár üzenetét hozva ekkortájt felkerestem a Parlamentben, újjával hallgatásra intve kivitt a szobájából a folyosóra, és ott beszélt meg velem az ügyet – tehát tudta, hogy az irodáját lehallgatják, s nem volt módja a »poloskák« eltávolítására.”²⁸

1968 augusztusában, amikor Csoóri Sándor, Gyurkó László, Huszár Tibor és mások aláírásgyűjtésen törtek a fejüket, Aczél telefonon keresztül másnap reggel hétre magához rendeli Huszárt, előzőleg azonban sokáig ordibál vele és azt üzeni rajta keresztül Csoóri Sándornak, hogy ő a hazaáruló, nem az E. Fehér Pál. Másnap hajnalban Aczél igen barátságosan fogadja Huszárt. „Ügye haragszik?”, kérdi, és magyarázatképpen rámutat a falra és a telefonra („Maga ilyen buta?”) – jelezvén, hogy az előző napi ordibálás a lehallgatóknak szolt.

Amikor Jancsó Miklós először találkozott Aczéllal 1967 után a Fehér Házban, Aczél bekapcsolja a megfelelő hangerővel zúgó légkondicionálót, és akkor mondja Jancsónak: „most beszéljen!” Másfél évtizeddel később, amikor Jancsó kritikus hangokat hallat Aczél szobájában, Aczél azzal biztatja, hogy „csak nyugodtan, a mieink hallgatnak le.”

Aczél sokakkal és sokszor eljátszotta ezt a lehallgatásos játékot. Azt nem állítjuk, hogy Aczél blöffölt, mert egyáltalán nem lehetetlen, hogy valóban lehallgatták a szobáját és a telefonját, de mindenesetre tudatosan rájátszott erre, hiszen mi a csodát mond-

hatott volna például Jancsó a Fehér Házban, amit ne mondott volna el számos, spiclikkel garantáltan lefűlt társaságban. Általában azt is mindenki elmesélte a maga társaságában, társaságaiban, hogy miként zajlott le az Aczéllal való találkozó, egy-egy beszélgetés után rendszerint mindenkit kikérdeztek a barátai, s e társaságok fülein keresztül amúgy is visszajutott a lehallgató céghez, hogy mit mondott Aczél, hogy utalgatott például a lehallgatásra. Aczél nyilván megengedhette magának, hogy utalgasson.

Ennek az utalgatásnak nagyon fontos szerepe volt, hiszen ezzel Aczél beléptette magát az alattvalók szolidaritási körébe, mégpedig úgy, hogy ezt a szolidaritási közösséget nem lehetett visszautasítani: Mi, lehallgatottak tartunk össze, mi, lehallgatottak összetartozunk. A lehallgatók hatalma nem a hatalom egésze, csak a hatalom „rosszabbik” fele. A jobbik én vagyok, olyan, mint Te.

Ez az állítás persze csak implicit formában jelenik meg. Ezt az implicitást 107 nevezik a köznyelvben összekacsintásnak. Faragó Vilmos, az Élet és Irodalom egykori főszerkesztő-helyettese mondja: „... annak a hipotézisnek a jegyében éltünk és működünk, nemcsak mi, az ÉS, hanem az ország egész intézményrendszere, hogy mi tulajdonképpen értjük egymást, és Aczél György is ért minket és mi is őt.”²⁹

Ennek az ethosznak az erősítését szolgálták azok az anatómia alá eső művek, például Szolzsenyicin Gulagja, amelyeket Aczél a szobájában tartott olyan helyen, hogy minden látogatója észrevegye.

Eközben arra törekedett, hogy a pártvezetésben olyannak lássák őt, aki kemény kézzel érvényesíti a politikai vonalat, és akinek félelmet kelt a neve.

Ezekből a törekvésekből önmagukban is következnek azok a gyors

²⁸ Szerdahelyi István: Aczél György és az ellenzékek. Ezredvég, 1995/4, 90. o.

²⁹ Interjú Faragó Vilmossal. 56-os Intézet, OHA, készítette: Havril Andrásné, 672. o.

hangnemváltások, hangerőváltoztatások, amelyeket szintén sokan megtapasztaltak (Huszár Tibor például a főntebb leírt esetben). Aczél eszköztára gazdag, gorombának sem rosszabb, mint charmeurnek. Pozsgay Imre mondja: „Búbajos, lenyűgöző és charmeur tudott lenni a legnagyobb politikai ellenféllel is. Ugyanakkor még a hozzá közelállókkaal is sokszor volt nyers és goromba. Nem az ordenárság és a trágárság fokán, de hogy kegyetlenül, az biztos.”³⁰

A kettős játékok szóban és tettben összekapcsolódnak. A „Legyet fogtam a miniszternél” példája is erről szól. Tudunk olyan esetről is, hogy amikor Aczélnek panaszkodik egy beosztottja a közvetlen főnökére, aki igazoló jelentést akar kicsikarni tőle egy olyan vétésért, ami szerinte nem vétés, akkor Aczél rácsap a panaszos vállára, hogy hagyja a fenébe azt az igazoló jelentést. Amikor az illető közli a közvetlen főnökével, hogy felmentést kapott, a főnököt megüti a guta, mert nem neki volt fontos az a jelentés, hanem Aczél gyötörte őt hónapok óta, hogy facsarja már ki a beosztottjából.

Kiss Ferenc idézi a naplójában Csoó-

rit, akivel Aczél hol barátságos, hol köszönni sem hajlandó neki: „Szeszély ez? Fenét. Stratégia.”³¹ Mi ezt nem állítanánk ilyen kategorikusan, de azért Csoórinak alapjában véve igaza van. Mondjuk úgy, hogy inkább stratégia, mint szeszély, de azért a tudatosság mellett a hangulat hullámmzásának is volt itt szerepe.

Az Aczélhoz kapcsolt legelterjedtebb toposz: a korbáccsal (esetleg ostorral) és mézesmadzaggal dolgozó idomár. Ez a toposz egy sor nekrológban megjelenik, M.G.P.-nél, a vele vitatkozó – de ebben azonosuló – Szále Lászlónál, a Pesti Hírlapban R. K.-nál³² és még Pozsgay Imre memoárjában is.³³

A korbács is stimmel, a mézesmadzag is stimmel – a porond nem stimmel. Az idomár irányításával viselkedő állat a produkció maga. Az Aczél irányításával viselkedő értelmiségi a produkció feltétele, a produkció alkotója. Aczél a korbáccsal és a mézesmadzaggal a kezében is mint alkotóra, a produkció szubjektumára és nem mint állatra, mint a produkció objektumára tekintett azokra, akik a madzagját nyalták és a korbácsát félték. Ez a különbség azért nem egészen lényegtelen.

³⁰ A szelep és a tisztálkodási vágy. Beszélgetés Pozsgay Imrével, készítette: Pogonyi Lajos. Népszabadság, 1992. június 13.

³¹ Kiss Ferenc: Napló. Kortárs, 1992/10, 7. o.

³² R. K.: Aczél György halálára. Pesti Hírlap, 1991. december 9.

³³ Pozsgay Imre: 1989. Püski, 1994, 43. o.